

КОЛЕСНИК І.

УКРАЇНСКА ІСТОРІОГРАФІЯ: КОНЦЕПТУАЛЬНА ІСТОРІЯ. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2013. – 566 с.

Нова монографія доктора історичних наук, професора Ірини Колесник – це певний підсумок її дослідницької праці у сфері теорії й методології історичного пізнання, історії історичної науки та наукознавства. Предметом рецензованого дослідження є лексичний потенціал і терміносистема української історіографії з часів модерну до сучасності, що стало логічним продовженням попередніх студій, утілених у низці публікацій авторки¹, у тому числі на сторінках історіографічного альманаху «Ейдос» (головний реактор академік В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник).

Важливою подією в академічному середовищі стали щорічні теоретико-методологічні семінари, котрі проводяться в Інституті історії України НАНУ, і модератором яких виступає І.Колесник.

Ключове значення для розуміння змісту монографії має її підзаголовок – «Концептуальна історія», який і надає дослідженню новачності, оригінальності й фундаментальності, оскільки досі у вітчизняній історіографії не було подібної праці, присвяченої аналізу процесу формування будь-якої наукової дисципліни чи галузі знання з погляду історії понять. Уважаю, що в появі такої праці особливо зацікавлені саме викладачі вищої школи, які ведуть навчальні курси з української й зарубіжної історіографії, а також студенти, магістри та аспіранти, котрі дуже часто наштовхуються на понятійно-термінологічну плутанину, а також дефіцит навчальної літератури теоретичного характеру.

Під концептуальною історією української історіографії авторка дослідження розуміє історію поняттєво-термінологічного апарату історіографії, його генезис, механізм функціонування, еволюцію, доповнення, оновлення внаслідок взаємодії з іншими сферами гуманітарного знання, як-от соціологія, культурологія, літературознавство, психологія. Історія понять (концептуальна історія) відображає перебіг історичної думки, віхи формування її поняттєвого інструментарію, процес взаємодії слова й терміна, поняття та пізнання. Уже сам логейм, котрим відкривається книга, інтригує набором концептів і засвідчує амбітну мету – розкрити взаємозв'язок між словом і поняттям, мовою історика та його мисленням. Логейм анонсує 35 базових понять історіографії

¹ Колесник І.І. Українська історіографія (XVII – початок XX ст.). – К., 2000. – 236 с.; Її ж. Українська історіографія як історія понять // Ейдос. – Вип.5. – К., 2010/1011. – С.51–68 та ін.

як теорії та історії історичної науки, зокрема «історіографія», «методологія», «наукова революція», «рефлексивна модель історіографії», «стиль наукового мислення», «ідентичність», «історична пам'ять», «історична свідомість», «ментальність», «нарративна філософія історії», «постмодернізм», «мережева модель науки», «міждисциплінарність», «кар'єра історика», «ментальне картографування» тощо. На відміну від наявних енциклопедичних видань, різного роду словників та довідників, які здебільшого й виступають способом побутування концептуальної історії², у рецензованому виданні терміни та поняття фігурують як окремі об'єкти дослідження, котрі перебувають у взаємодії та утворюють предметне поле терміносистеми історіографії. Авторка простежує концептуальну історію історіографії від розуміння її як простого акта історієписання до спеціальної дисципліни, а нині перетворення її на теорію та методологію історичної науки.

Структура монографії адекватна меті та дослідницьким завданням, побудована за міждисциплінарним принципом. Вона включає п'ять груп концептів: а) суто історіографічні поняття; б) поняття з наукознавства, філософії та соціології науки, якими послуговуються історики; в) культурологічні категорії, уживані в історичній науці; г) концепти постмодернізму, засвоєні істориками; д) категорії сучасної соціогуманітаристики, інтегровані в інструментарій новітньої історіографії. Така структура дозволила переконливо довести, що історіографія виступає не лише споживачем інтердисциплінарних понять, але й демонструє свою здатність продукувати та вдосконалювати власний термінологічний інструментарій.

У процесі реалізації задуму І.Колесник опрацювала і творчо осмислила величезний пласт надбань зарубіжної теоретико-методологічної літератури, починаючи від праць античних і середньовічних мислителів і завершуючи історіософськими дослідженнями теоретиків історичної науки нової та новітньої доби (М.Бахтін, Ж.Бодріяр, Г.Вайт, Ж.Гійому, А.Гуревич, Е.Дюркгайм, Р.Коллінз, Т.Кун, А.Меґілл, М.Фуко та ін.). Значне місце в дослідженні посіла спадщина фундаторів української історіографії – В.Антоновича, М.Максимовича, М.Драгоманова, Д.Багалія, М.Грушевського, Д.Дорошенка, Я.Дашкевича, І.Крип'якевича О.Оглоблина, І.Лисяка-Рудницького, М.Марченка, Ф.Шевченка та ін. Не оминула дослідниця й напрацювання сучасних українських історіографів – В.Андрєєва, О.Богдашиної, В.Ващенко, Л.Винара, Л.Зашкільняка, Т.Попової, О.Реєнта, В.Смолія, С.Стельмаха, О.Юркової, О.Яся, автора даної рецензії та ін. Усе це дозволило підійти до проблеми всебічно, з урахуванням новітніх здобутків західної теоретичної думки та традицій національного історієписання.

Уже у вступі стисло викладено історію зародження і розвитку терміносистеми української історіографії у зв'язку зі станом теорії та методів історичної науки (просвітництво, романтизм, позитивізм, марксизм, структуралізм). З огляду на сучасні глобалізаційні тенденції поняттєвий апарат сьогоденної

² Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002. – 439 с.; Історіографічний словник / За ред. С.І.Посохова. – Х., 2004. – 320 с.; *Стельмах С.* Історія понять // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т.3. – С.620 та ін.

історичної науки та історіографії перебуває у стані реструктуризації, поповнення свіжим інформаційним ресурсом, у тому числі з різних галузей знання – від математики до психології та лінгвістики. Авторка схиляється до думки про те, що тенденції універсалізації термінології не означають відмови від мовного плюралізму в історіографічному спілкуванні, а також використання національного мовленнєвого ресурсу. У цьому зв'язку вона звернулася до української версії французького словникового проекту концептуальної історії «Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей»³, в якому зібрано терміни, словосполучення, що створюють проблеми при перекладі іншими мовами. Цей досвід підтверджує «лінгвістичний поворот» в історичній науці, остання хвиля котрого пов'язана з апеляцією до історичності мови й супроводжується утвердженням концептуальної історії як логічного продовження класичної історії ідей та нової інтелектуальної історії.

Новизна монографії І. Колесник полягає у визначенні головного концепту – «історіографія» – не лише як історії історичної науки, але як її теорії. Історіографія трактується наче ядро історичної науки, її рефлексивна складова, форма самосвідомості науки (с. 24). При цьому не оминається аналіз різних гілок української історіографії: дорадянської, радянської, діаспорної та пострадянської. Остання, започаткована на межі 1980–1990-х рр., інтерпретується як модерна, що виступає як «єдиний інтелектуальний простір, який містить і "повернену" спадщину академічної історичної науки в Україні, і доробок радянської школи, і здобутки діаспорної історичної науки, і врешті-решт внесок західних дослідників української історії (неукраїнців за походженням)». Таке визначення майже співзвучне з ідеєю соборності української історіографії, яку обстоює автор цієї рецензії, що, правда, без включення доробку зарубіжних неукраїнців. Аналізуючи термінологічну систему історіографії, І. Колесник виділяє три сегменти: а) історичні поняття; б) історіографічні концепти; в) теоретичні категорії в полі національних традицій. Системний розгляд кожного з них дозволив розкрити механізми взаємодії історіографії та історичної науки, теорії й історії науки.

Розглядаючи термінологічний апарат «історіографії», у монографії досить ґрунтовно з'ясовано генезу підходів до визначення одного з пріоритетних понять – історіографічної концепції. Вона трактується як система історіографічних фактів, об'єднаних на певних ідейно-теоретичних засадах (с. 61). Погоджуючись у принципі з такою дефініцією, видається доцільним говорити не стільки про ідейно-теоретичні засади, скільки про теоретико-методологічні та світоглядні. Не залишились поза увагою авторки й такі категорії історіографії, як «напрямок», «течія», розведені за домінуванням спільних суспільно-політичних поглядів та методологічних засад.

Вдалим, на нашу думку, є означення сутності термінів «історіографічний процес» та «історіографічна ситуація». Перше поняття трактується як об'єктивний, цілісний процес генези й розвитку історіографічного пізнання, накопичення та вдосконалення історичних знань. До нього І. Колесник відносить

³ Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей / За ред. Б. Кассен. – К., 2009. – 576 с.

як розвиток історичних ідей, концептів, методів, так і історію наукових інституцій, установ і навчальних закладів історичного профілю. Український історіографічний процес висвітлюється на тлі творення національної свідомості й політичної ідеології українців. Відповідно, історіографічна ситуація розглядається як фрагмент історіографічного процесу в конкретному просторово-часовому вимірі. Якщо для процесу характерна певна динаміка історичного пізнання, то ситуація відбиває деяку статичку в певний проміжок часу.

Новизною відзначаються визначення низки інших концептів історіографії, зокрема «історіографічного джерела», «історіографічного факту», «історіографічного методу», «історіографічної моделі». Останній розглядається як комплекс, що включає аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби, характеристику проблематики історичних студіювань, обсяг джерельної бази, і, звичайно, методологічна складова з відповідними принципами й методами досліджень, а також стиль історичного мислення.

В епіцентрі дослідження сфокусовано концепти методології історичного пізнання, історії та історіографії. У структурі методології (теорії методів) І. Колесник виділяє теорію та методикку методу, а також техніку дослідження. Основу методу, на її думку, складають підхід (системний, інформаційний, функціональний та ін.) і принципи, тобто правила або засадничі положення вирішення проблеми (порівняння, аналогії, типологізації, класифікації, періодизації тощо; с.78). Відштовхуючись від теоретичних засад методів історичної науки, їх поділено на спеціально-наукові та спеціально-історичні, а останні класифікуються наступним чином: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний із відповідною характеристикою кожного. Із методологією пізнання тісно пов'язаний аналіз таких наукознавчих понять, як «образ історичної науки», «рефлексивна модель історіографії», «стереотип», «стиль наукового мислення», «школи в історіографії» та ін. Уважаємо за доцільне повернути увагу до новизни авторського трактування наукових шкіл української історіографії, їх співвідношення з поняттями «напряму», «течія». Із посиланням на праці Д.Дорошенка, О.Оглоблина, Ю.Пінчука, І.Гирича, Я.Дашкевича, Л.Винара, І.Верби, О.Юркової, О.Богдашиної тощо у книзі не тільки названо та стисло охарактеризовано історичні школи В.Антоновича, львівську та київську М.Грушевського, школу Д.Багалія, але й репрезентовано сучасні моделі наукової школи, зокрема структуралістську, діяльнісну та мережеву (с.162–167). Сама дослідниця схиляється до мережевої моделі наукових шкіл в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст., пронизаних вертикальними і горизонтальними лініями внутрішніх взаємин. На її думку, через надмірну політизацію та ідеологізацію радянської історичної науки, уніфікацію наукової праці, інтелектуальну несвободу, подвійну самоцензуру українсько-радянського історика існування наукових шкіл було радше винятком, аніж нормою організації наукового життя в УРСР (с.171).

За умов дедалі ширшої концентрації уваги істориків на соціокультурних явищах видається актуальним і виправданим виокремлення в монографії І.Колесник цілого комплексу культурологічних категорій як, наприклад,

«двокультурність», «ідентичність», «ментальність», «історична свідомість» та ін. Тракткування їх розглядається на тлі соціально-просторової ідентифікації української культури, її межового характеру крізь дихотомію Схід/Захід. На нашу думку, авторка дещо перебільшує усталеність «двокультурності» українців, хоча й пов'язує її з такими явищами, як «двомовність», «дволояльність», «подвійна ідентичність». Непереконливо виглядає пошук витоків цієї роздвоєності зі співвідношення християнської та поганської культур, що суперечить цілісності традиційної культури праукраїнців і консолідуючій ролі християнства. Перебільшено, на наш погляд, «витворення різних культурних векторів духовного буття народу, себто двокультурності», в умовах першого культурно-національного відродження в Україні другої половини XVI – початку XVII ст. (с.182) та «остаточної легітимації української двокультурності» у середині XVII–XVIII ст. (с.184), формування двох ідентичностей у XIX ст. та дволояльності у XX ст. (с.188–189). Більш переконливою видається концепція тих дослідників (В.Брюховецький, Я.Грицак, Я.Дашкевич, С.Макарчук, М.Михальченко, В.Наулко, В.Панченко, М.Попович, М.Юрій та ін.), які вважають, що незважаючи на геополітичні розколи і травми, перебування українських земель у складі різних імперій традиційно-національний стрижень вітчизняної культури як основа цілісності національної ідентичності продовжував зберігатися. І у цьому величезна заслуга збереження нашої культури, мови, традицій, подвижницької діяльності національних провідників і моральних авторитетів – Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, світочів української історіографії – М.Максимовича, В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Оглоблина та ін.

Деяке перебільшення глибини «двокультурності» українського народу компенсується аргументаціями І.Колесник щодо процесу формування української національної ідентичності, модель котрої розглядається як вертикальна динамічна структура, що у своєму розвитку пройшла декілька етапів подолання «механізмів кризи ідентичностей» (конфесійної, культурної, соціальної, політичної та ін.). Переконливим виглядає висновок про те, що на другому етапі формування української національної ідентичності (середина XVII – середина XVIII ст.) на зміну ієрархії подвійних лояльностей приходить принцип виключної ідентичності й утвердження ідеології українського патріотизму, а згодом самостійництва (с.202–204). Певні новели характерні й для трактування історичної свідомості, генези та змістового наповнення цього концепту, його зв'язку з поняттям ментальності. Якщо при визначенні ментальності домінують емоційна й поведінкова складові, то історична свідомість ґрунтується на науковому світогляді, але не тотожна йому, адже є його частиною. Історична свідомість, своєю чергою, включає історичне пізнання, яке є її стрижнем і завдяки котрому вона й формується як система. І.Колесник справедливо наголошує, що джерелом історичної свідомості виступає не лише вивчення минулого, але й культури загалом, яка має певні історичні рівні: побутовий, художній, науковий та ін.(с.224–225).

У цьому зв'язку слід відзначити, що у праці І.Колесник належне місце відведене культурному коду української історичної науки, аналізу

взаємодії науки й культури на національно-історичному та ментальному ґрунті. Увагу звернуто та лінгвоцентризм та антропоцентризм української історії. Відсутність власної державності компенсувалася силою народної культури, рідної мови, що слугували не тільки маркером ідентичності, але й базою розбудови терміносистеми історичної науки. Із рідною мовою, народними традиціями пов'язаний антропоцентризм української історіографії, спрямований як на героїзацію видатних осіб, так і вияв індивідуального в колективному (феномени віча княжих часів, козацької ради, українського кобзарства, громадівського руху тощо).

Велику питому вагу в рецензованому дослідженні посідають концепти постмодернізму, аналіз взаємодії понять модернізм/постмодернізм. І. Колесник нагадує, що епоха модерну дала історичній науці позитивістські лінійні схеми, ідеї прогресу, теорію формацій, а згодом концепції великих культур О. Шпенглера, локальних цивілізацій А. Тойнбі, антропологічно орієнтовану історію, задекларовану школою «Анналів». Постмодернізм, як наступна, багато у чому опозиційна до попередньої фаза розвитку історії й культури, плекає культурне розмаїття, методологічний плюралізм, принципи диференціації та деконструкції, утверджуючи у такий спосіб новий образ науки, у тому числі історичної. Цей новий образ вибудовується на принципово інших засадах розуміння предмету, методів сприйняття минулого за рахунок підвищення ролі мови, тексту, історичного наративу. Авторка апелює до думки американського дослідника М. фон Гагена, який вважає, що історія України відповідає «постмодерністському політичному розвитку» та, як наслідок, робить її полем або «лабораторією для вивчення кількох паралельних процесів державного й національного будівництва», що може стати викликом для нової української історіографії» (с. 365). У контексті постмодернізму з'ясовуються такі поняття, як «гранд-наратив», у тому числі український, «наративна філософія історії», «нелінійне письмо», «дискурс», «орієнталізм» тощо.

Окремої уваги заслуговують категорії неораціоналізму, до яких І. Колесник віднесла концепти «інтелектуальне співтовариство», «міждисциплінарність», «ментальне картографування», «кар'єра історика», «мережева модель науки», «історична пам'ять», «поворот до матеріального» та ін. Звичайно, ідеться не про нові поняття, а радше про їх сучасний зміст і застосування в новітніх історіографічних практиках. Зупинімося докладніше на підходах авторки до кількох категорій. Так, з'ясовуючи зміст і значення концепту «історична пам'ять», вона пов'язує його з меморіальним бумом, політикою пам'яті та з більш широким поняттям – «культурна пам'ять». Посилаючись на думку А. Мегілла, дослідниця називає чотири способи використання історичної пам'яті: а) як джерела для історика при реконструкції подій; б) свідчення того, як люди переживали і сприймали події в минулому, як відбувалися зміни в їхніх головах і думках; в) як об'єкта історіографічного інтересу, носія відомостей про спосіб запам'ятовування минулого; г) чинник зміцнення єдності суспільства. У книзі наголошено, що історична пам'ять – не копія подій, а трансформована та перероблена інформація, котра може

змінюватися після того, як увійшла до бази пам'яті. Її не можна ототожнювати з історичними знаннями, оскільки історія та пам'ять – різні форми й різні рівні відтворення, трактування минулого. Водночас історична наука та історична пам'ять взаємодіють, живлять одна одну (с.489). Історіографія формує простір для історичної пам'яті, корелює її й закладає наукове підґрунтя для утвердження української ідентичності.

Читач монографії не залишиться байдужим і до сюжетів, присвячених повороту до матеріального у сучасній історичній науці. Авторка трактує його сутність як своєрідне зникнення межі між духовним і матеріальним, предметом та людиною, оскільки вони разом стають елементами єдиної мережі комунікацій у сучасному світі (с.495). Як відомо, науковий інтерес до речей, предметів старовини має давню традицію, яка виникла ще за доби Ренесансу й трансформувалася в антикварний рух наприкінці XVIII ст., а у XX ст. дала поштовх для студій з історії побуту, речей та повсякдення як різновиду соціальної історії. Нині цілком очевидно підвищення ролі речових джерел в історичній науці, етнографії та етнології, а також щодо дослідження матеріальної культури. Народження STS-напрямку пов'язане з історією природничих і технічних наук, дослідженням діяльності лабораторій, удосконаленням інструментів і технологій, у тому числі комп'ютерних, що супроводжується дедалі ширшим їх застосуванням у царині історичної науки. Не можна не погодитися з думкою авторки, що «поворот до речей», звернення до матеріального світу відкриває нові можливості для історичних досліджень (с.532).

Підсумовуючи, можемо без будь-яких застережень стверджувати, що українська історіографія збагатилася оригінальним і ґрунтовним дослідженням під кутом зору концептуальної історії, а його авторка – активний модератор опрацювання даної проблематики в Україні. Навколо І.Колесник формується вітчизняна школа істориків-концептуалістів, чії студії примножують історіографічні та теоретичні засади української історичної науки. Відрадно, що акцент у монографії зроблено не тільки на змісті понять як одиницях історичного знання, але й на процедурах їх інтерпретації та використання в історіографічних практиках, хоча саме цей аспект із погляду методики застосування концептів варто було б посилити та конкретизувати. Окрасою праці є обширна англomовна анотація, бібліографія, іменний покажчик і якісна поліграфія.

Високо оцінюючи монографічне дослідження І.Колесник як ґрунтовне і фундаментальне, вважаємо доречним висловити декілька побажань і звернути увагу на окремі огріхи. Не цілком переконливою виглядає думка про те, що в «добу інформаційного суспільства історіографія здебільшого (курсив наш – *Я.К.*) зосереджена на проблемах мови науки, мовної свідомості й поведінки історика» (с.25). А де ж традиційні функції історіографії: пізнавальна, критично-прогностична? Хіба вони втратили актуальність? Не зовсім коректним, на наш погляд, є віднесення істориків української діаспори до прихильників націоналістичної схеми української історії (с.57). Більш прийнятним видається підхід Я.Дашкевича, котрий визначав цю схему як

національно-демократичну. Подеколи праця переобтяжена іншомовною термінологією. Наводячи цілу палітру поглядів вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо трактування того чи іншого концепту, авторка не завжди подає власні визначення. Висловлені побажання можуть бути взяті до уваги у другому виданні цієї ґрунтовної праці, на появу якого сподіваємось, адже наклад 200 примірників аж ніяк не робить її доступною навіть для фахівців з історіографії.

На завершення ще раз солідаризуємося з думкою Ірини Колесник про те, що оновлення, збагачення та вдосконалення поняттєвого апарату історіографії й історичної науки загалом – не самоціль, а лише засіб творення українськими істориками власного якісного інтелектуального продукту.

Я.С.Калакура (Київ)